

Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine

Doç. Dr. Bilal AYBAKAN*

Özet

Müslüman bireyin davranışlarına biçilen dinî değeri tespite çalışan fıkıh ilmi, *usûl* ve *fürû'* adıyla iki ayrı düzlemde faaliyet yürütmüştür. Bu faaliyetlerden zengin bir birikim oluşmuş ve zamanla kendine özgü bir yapıya kavuşmuştur. Bu makale, *fürû'* birikiminin sistematik yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. *Fürû'* fıkıh, bazen en genel biçimiyle *ibâdât* ve *muâmelât* şeklinde ikili, bazen de çoklu ayrımlara tâbi tutulmuştur. Ayrım sayısı arttıkça kapsamı etkilenen hep *muâmelât* olmuştur, *ibâdât* ise genellikle sabit kalmıştır. İkili ayırımında *muâmelât*, fıkıhın ibadetler dışında kalan bütün kısımlarını kapsarken çoklu ayrımlarda özel hukukun mal varlığını düzenleyen kısmına kadar daralmaya uğramıştır. Klasik dönemden itibaren *muâmelât*, mâmelek hukukundan, medenî hukuk, özel hukuk, iç hukuk, hattâ hukukun tamamına karşılık gelecek kullanımlara konu olmuştur. Modern dönemde akademik çevrelerde tedâvüle giren "İslâm hukuku" deyimini de *muâmelâtın* en geniş kullanımına karşılık gelir.

Anahtar Kelimeler: İslâm hukuk sistematiği, *ibâdât*, *muâmelât*, *teabbüdi*, *talil*, medenî hukuk, *Mecelle*.

Abstract

Fiqh, which endeavors to discover the religious value of the behaviors of Muslim individual, pursues its activities in the lines of *usûl* (theory of *fiqh*) and *furû'* (substantive *fiqh*). Consequently, the activity in both areas has produced a huge stock of scholarship, and acquired a *sui generis* structure. This article aims to examine the taxonomy of the substantive *fiqh*. The entire body of substantive *fiqh* is divided sometimes into two main parts known as "*ibâdât*" and "*mu'âmalât*", and sometimes into multi sub-divisions. In the multi sub-divisions, while the compass of "*ibâdât*" remains consistent, that of the "*mu'âmalât*" is always prone to change. Along with increasing the number of the sub-divisions, the scope of *mu'âmalât* ranges across a spectrum of law of estate, civil law, private law, domestic law, and the entire body of law. The phrase "Islamic law", which came to be circulated in academic circles, coincides squarely with the usage of *mu'âmalât* that of the broadest range.

Key Words: Taxonomy of Islamic law, *ibâdât*, *muâmalât*, *ta'abbudî*, *ta'lîl*, civil law, *Majalla*.

Giriş

Kur'an ve Sünnet'te yer alan inanç ve ahlâk ilkeleri ve bunların bir anlamda türevi olan hukuk kuralları başından beri büyük bir ihtimâma konu olmuştur. Bu ilke ve kurallar arasında işleyen diyalektik yeni sorunların çözümünde de belirleyici rol oynamıştır. Bu çerçevedeki gayretler bir asırlık gibi kısa bir sürede çeşitli dinî ilimlerin oluşum ve gelişimine zemin hazırlamıştır. Hicrî II. asrın ortalarına

* M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. Bu makale, bibliyografyası hâric takriben bir sayfa halinde *DİA*'da yayınlanmış olan "muâmelât" maddesinin geliştirilmiş biçimidir.

kadar belirtilen ilmî faaliyetlerin ortak adı olup da bu tarihten sonra giderek bir iç ayrışmaya uğrayan fıkıh, dinin inanç ve ahlâk boyutunu müstakil disiplinlere bırakıp sadece amel boyutunu konu edinen bir ilim olarak yoluna devam etmiştir. Bu ayrışma sonrasında fıkıh, biri **fürû'** diğeri **usûl** olmak üzere iki ana çizgide gelişimini sürdürmüştür. İlk dönemin toplumsal şartları, âcil ve pratik çözümler gerektirdiğinden, fürûu usûle öncelikle. Fürûun gelişiminde ise genellikle 'mevcut meseleyi emsal alıp ilerleme mantığı' (Case Based Reasoning: CBS) hâkim olmuştur. Şöyle ki ortaya çıkan yeni meseleler, Kur'an ve Sünnet'te yer alan somut düzenlemeler çizgisinde/çerçevesinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Belli bir düşünme faaliyeti sürecinde üretilen düşünce doğal olarak zaman içinde terâküm eder ve tasnife muhtaç hâle gelir. Bu aynı zamanda belli bir bilgi birikiminin bir bilim haline gelmesinin de temel şartıdır. Gerek vahiy ürünü kaynaklarda doğrudan yer alan gerek bunlardan daha sonra üretilmiş amelî hükümleri konularına göre ciddi bir tasnif faaliyeti, aslında Hicrî II. asrın ikinci çeyreğinden itibaren, başında Ebû Hanife'nin bulunduğu ilmî oluşumun ortak girişimiyle başlar, giderek hız kazanır ve diğer fıkıh çevrelerine de sirayet eder. Bu aşamada fikhî önermeler öncelikle "kitâb",¹ "bâb"² ve "fasıl" gibi üst-alt konu başlıkları altına yerleştirilir.³ Böylece İslâm toplumundaki fikhî birikim kısa zamanda ilgili literatürde belli ölçüde sistematik bir görünüme kavuşur.

Fikhî meselelerin ve bunları düzenleyen hükümlerin konularına göre belli başlıklar altında toplanması sürecini, oluşan bu bölümleri bir fıkıh kitabında sıralama işlemi (tertibî) takip etmiştir.⁴ Bu işlem ise, her bölümü bütün olarak

¹ Buradaki kitaptan maksat, günümüzde yaygın biçimde kullanılan anlamıyla "iki kapak arasına konulmuş müstakil çalışma" değil, daha çok bölüm anlamına gelmektedir. İlk dönemlere âit literatür hakkında bilgi veren kimi erken dönem bibliyografik eserlerde "kitâb" ifadesi kullanılarak bazı müelliflere olağanüstü sayıda eser atfedilmektedir. Hem günümüz anlamında kitap hem de herhangi bir kitabın bölüm başlığı karşılığında kullanılan bu tür ifadeler kimi zaman yanıltıcı olabilmektedir. Nitekim işin aslı araştırıldığında "kitâb" ifadesiyle atfedilenlerin, müstakil de olsa, bir kitabın bölümünden ibaret olduğu görülür. Mesela İbn Nedim, Şafii'ye ait yüz küsur kitap adı vermektedir. Oysa kitap diye belirttikleri *el-Ümm*'ün bölüm başlıklarıdır (*el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 260).

² "Bâb" kelimesinin sözlük ve terim anlamı için bk. Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muhtasarı Halîl*, Beyrut ty., I, 58.

³ Hemen hemen her mezhebin klasik döneme âit ayrıntılı fıkıh eserlerinde bölüm başlıklarının ilk cümleleri o başlığın oluşum serüvenini izaha tahsis edilmiştir. Bu kısımda başlığın tarihsel kökeni bağlamında onun, mezhep imamı zamanında var olup olmadığı, değilse ne zaman ortaya çıktığı, zaman içinde bir değişime maruz kalıp kalmadığı gündeme getirilip tartışılır. Yer yer de başlıklar arasındaki münasebetlere temas edilir. Örnek olarak bk. Serahsî, *Mebisû't*'un "kitâb" adını taşıyan bölüm başlıkları.

⁴ Makalenin sonuna her mezhep için üçer eserden oluşan müstakil birer liste (bk. Tablo-1, 2/a, 2/b, 3, 4), her mezhepten birer eser içeren dört mezhebe ait karma bir liste (bk. Tablo-5) ve Mecelle'nin bölüm başlıklarını içeren bir liste (bk. Tablo-6) ilâve edilmiştir. Makale boyunca yapılan değerlendirmelerin bu ilâve tablolar eşliğinde okunması tavsiye edilir.

değerlendirme ve diğer bölümlerle ortak özellikler belirleyip daha üst gruplandırılmaya gitmeyi gerektirir. Bu konuda fıkıh ekolleri arasında, hatta aynı ekol içinde bile ortak bir anlayışın oluşmaması yüzünden konu sıralamasında tam bir yeknesaklık sağlanamamıştır.⁵ Hele fıkıhın ibadetler dışında kalan bölümleri söz konusu olduğunda sıralama farklılığı daha da belirginleşir. Bunda kimi ekollerde kitap sistematiğinin mezhep ileri gelenleri tarafından kısmen belirlenmiş olmasının da etkisi vardır. Sonraki bilgiler mevcut yapıyı büyük oranda muhâfaza etmişlerse de mezhepler arası etkileşimler neticesinde belli bir yakınlık da yaşanmıştır. Bu arada kimi eserlerde yeri geldikçe bölümler arasında mantiki irtibatların varlığına yönelik birtakım izah girişimleri de olmuştur.

Fıkıhî birikimi bir bütün olarak nitelik yönünden inceleme konusu yapmayı da gerektiren bu girişimler fıkıhî ahkâmın tamamına aynı mantığın hâkim olup olmadığını araştırma ve bu yapının altındaki dinamikleri keşfetme arayışlarını tetiklemiştir. Bir taraftan mezheplerin teşekkülü ile mezhep içi içtihat ihtiyacının oluşması diğer taraftan usûl-i fıkıhın gelişimi sonucu genel anlamda içtihat yöntemi konusunda üzerinde ittifak ve ihtilaf edilen hususların belirgin hale getirilmek istenmesi sürecinde yaşanan bu gelişmeler mevcut tasnif düzeyini aşan daha üst tematik tasniflerin yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Konuların klâsik dönem fürû' fıkıh kitaplarındaki tertibinde bir kere bütün mezhepler ibadet bahislerine öncelik verme konusunda fikir birliği etmişlerdir. İbadetler dışında kalan bahislerin tasnifinde ise farklı yaklaşımlar benimsenmiş ve bunların sıralanış mantığı hakkında çeşitli izahlar geliştirilmiştir. Bu bağlamda, meselâ Hanbelîler, ibâdet konularına öncelik vermeyi dine olan ihtimamla izah ederken,⁶ sonrasında ise ihtiyaçların genellik ve önceliğini esas alan bir sıralama benimsediklerini belirtmişlerdir. Buna göre kadın erkek, küçük büyük demeden herkesin yeme içme gibi temel ihtiyaçlarını işleyen dar anlamda **muâmelât**, ardından nikâh ve ilgili konular, sonra da bu ihtiyaçların karşılanması sürecinde açığa çıkan ihtilaflar için **cinâyât**, **hudûd** ve **husûmât** bahisleri yer almıştır.⁷ İbn Teymiye'nin bu konudaki yaklaşımı ise şöyledir: "Kalbin maslahatını temin eden ibadetler, bedeninin maslahatını temin eden muâmelâta takdim edilir. Bu iki ana bölüm de birlikte feridin maslahatını temin eder. Ardından insan türünün maslahatını temin eden "**münâkehât**" bahisleri gelir. Bu üç ana bölümde de mesâlih işlendikten sonra artık mefasidi önleyen veya bunlardan sakındıran "**cinâyât**"

⁵ Meselâ Malîkî mezhebi fürû' literatüründeki bu durum için bk. Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerhu Muhtasan Halîl*, Beyrut ty., I, 59-60.

⁶ Bütün mezheplerin eserlerinde öncelik sırası ibadet bahislerine verilmiştir. Meselâ bk. Nevevî, *Mecmû'*, I, 80.

⁷ Mansur b. Yunus b. İdris el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kmâ'*, Beyrut 1982, I, 23; Buhûtî, *Şerhu Münteha'l-irâdât*, Beyrut ty., I, s. 9-10.

bahisleri gelir.”⁸

Bu anlayış çerçevesinde klasik dönemde fıkıh ibâdât-muâmelât şeklinde ikili,⁹ bazen buna cinâyât (/ukûbât) ilâve edilerek üçlü ve münâkehât (-müfârekat) ilâve edilerek dördütlü bölümlere ayrılmıştır.¹⁰ Bu ayırımlarda “ibâdât”ın kapsamı sürekli sâbit kalırken “muâmelât”ınki değışkenlik gösterir. Muâmelât, ikili ayırimda en geniş sınırlarına ulaşır ve hukukun tamamını karşılayan bir terim hüviyetini kazanır. Hatta muâmelât, kimi kullanımlarda, müslümanların siyâsî, idarî, hukukî ve iktisadî hayatlarını içerecek bir kapsama kadar genişler. Üçlü ayırimda cezâ hukuku, dördütlü ayırimda ise ilâve olarak aile hukuku da muâmelât kapsamı dışında kalır. Fûrû’ literatürünün çeşitlenme sürecinde ahkâm-ı sultâniye, harâc-emvâl, siyer, edebü’l-kadi gibi edebî türler¹¹ de ortaya çıkmıştır. Muâmelât ile kimi zaman özel hukuk, medenî hukuk veya en dar anlamıyla mâmelek hukuku kastedilmiştir. Her hâlükârda bu tasnifte ibadet ve muâmelât sürekli hâkim ve belirleyici bir konuma sahip olmuşlardır. Şimdi fûrû’ fıkıhın bir bütün olarak önce ikili sonra da çoklu tasniflere tabi tutuluşunu yakından inceleyeceğiz.

I. İkili Tasnif: İbâdât-Muâmelât

İkili ayırimda yer alan kavram çifti çoğunlukla ilgili fıkıh kuralının kimler arasındaki ilişkiyi düzenlediği sorusuna verilecek cevabın ürünüdür. Mükellefin Allah ile olan ilişkilerini düzenleyen fıkıh kuralları ibadet alanını, onun diğer

⁸ İbn Teymiyye, *el-Fetâva’l-kübrâ*, Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 1993, IV, 467-468.

⁹ Ebü’l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey, *el-Kavânu’l-fıkhiyye*, Tunus 1982, s. 10.

¹⁰ Daha farklı çoklu ayırımlar için bk. Ali el-Hafif, *Ahkâmü’l-muâmelâti’s-şerîyye*, Dârü’l-fikri’l-arabi, ty., s. 4.

¹¹ İlk örneklerini oldukça erken bir dönemde vermeye başlayan haraç ve emvâl literatürü vergi veya malî hukuka karşılık gelecek bir kullanıma sahiptir. Ebü Yusuf (182/798) ve Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Adem b. Süleyman Yahyâ b. Adem (203/818)’in *Kitâbü’l-harâc* adlı eserleri ile Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellam (224/838), Ebü Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe İbn Zencuye (251/865) ve Ebü Cafer Ahmed b. Nasr el-Esedî (402/1011)’nin *el-Emvâl* adlı eserleri bu alanın belli başlı ürünlerini oluşturur. Daha sonra ahkâm-ı sultâniye literatürü oluşmaya başlayınca harac ve emvâl konuları da bu yeni türün bünyesine alındı. Ahkâm-ı sultâniye literatürü, anayasa, idare, cezâ, yargılama ve mali hukuku bir bütün olarak bir anlamda kamu hukukunu tek çatı altında işlemeyi amaçlamaktadır. Bu türü belli başlı örnekleri Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî (450/1058)’in *el-Ahkâmü’s-sultâniyye ve’l-vilâyâtü’l-dîniyye* ve Ebü Ya’la Muhammed b. Hüseyin el-Ferra (458/1066)’nin *el-Ahkâmü’s-sultâniyye* adlı eserleridir. Siyer ise daha çok Hanefî çevrelerinde revaç bulmuş şekliyle devletler hukuku konularını işlemektedir. Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî’nin zâhirü’r-rivâye kitapları arasında yer alan *es-Siyerü’s-sağîr* ile *es-Siyerü’l-kebîr* bu türün ilk örneklerini teşkil eder. Yargılama hukuku çerçevesindeki konuları işleyen edebü’l-kadi literatürüne ise Hassâf (261/875), İbnü’l-Kas (335/946) ve Mâverdî (450/1058)’nin aynı ismi taşıyan eserleri örnek verilebilir. Bu türün daha gelişmiş örnekleri olarak İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350)’nin *et-Turuku’l-hukmiyye fi’s-siyâseti’s-şer’iyye* ve Alaüddin Ali b. Halil b. Yusuf et-Trablusî’nin *Mu’înü’l-hukkâm fî mâ yeteradeddü beyne’l-hasmeyn mine’l-ahkâm* adlı eserleri sayılabilir.

bireylerle ve toplumla (devlet) olan ilişkilerini düzenleyen fıkıh kuralları da muâmelât alanını oluşturur. Gerçi ikinci grupta yer alan ilişkilerde Allah-kul arası bir boyut sürekli vardır ve bu boyut hiçbir zaman göz ardı edilmez.

Bu ayırmda yer alan birinci grup ilişkilerin temelini dünyevî anlamda bir fedakârlık, diğerlerininkini ise karşılıklılık (reciprocity) ilkesi teşkil eder. Şöyle ki muâmelât alanında genellikle dünyevî bir karşılık elde etme amacı baskındır. Oysa ibadetlerin kapsamına giren fiillerde dünyevî (ücret) değil öncelikle uhrevî (ecr) bir amaç güdülür. Âhirette sevap ve ecir kazanmak dünyevî anlamda bir fedakârlık demektir. Zira özü itibariyle manevi bir arınmayı hedefleyen ibadet alanında temel espri, ilgili davranışı insanlardan herhangi bir karşılık beklemeden sergilemektir. Gerçi bu karşılık beklememe, samimi olabileceği gibi samimiyetten yoksun da olabilir. Ama her hâlükârda kişi, yaptığı davranışın karşılığında maddî herhangi bir çıkar elde edememektedir.¹² Meselâ namaz kılan kişi, bu fiilleri karşılığında bir ücret almamakta, zekat veren, verdiği bu mallar karşılığında hiçbir ekonomik bedel elde etmemekte, oruç tutan, bu sakınmanın karşılığında maddî bir çıkar sağlamamakta, hac farızasını yerine getiren de, yine bunun karşılığında bir ücret veya bedel almamaktadır. Bütün bunlarda kişi Allah'ın rızasını elde etmeyi amaçlamaktadır. Kısacası ibadetler **fedakârlıkların** tezâhür biçimleridir; temelinde mal veya emek türünden bir fedakârlık yatmaktadır; asıl amaç dünyevî bir karşılık beklemeksizin, sırf Allah rızasını kazanmaktır. Buna göre ibâdât, sırf Allah'ın rızasını veya bunun semeresi olan uhrevî karşılığı elde etmek maksadıyla yapılan veya yapılması gereken fiilleri düzenleyen alan olarak tanımlanabilir. Karşılığın dünyevî-uhrevî oluşuna bakarak bunu sadece uhrevî-dünyevî yaptırım kriterine göre yapılmış bir ayırım olarak görmek de pek isabetli değildir. Zira muâmelât çerçevesinde yer alıp da dünyevî yaptırım bağlanmış olan fiillerin ayrıca uhrevî yaptırım boyutu da vardır, yani bu ikinciler çift karakterlidir. Genel olarak hukukî sorumluluk muâmelâtın kazaî boyutunu, manevî sorumluluk da diyânî boyutunu oluşturur. Duyarlı bir mü'min için sadece kazâî (dünyevi) değil diyânî (uhrevî) boyutunu da düşünür ve bu sorumluluk içinde hayatını sürdürür.

A. İkili Tasnifin Teabbüd-Ta'lil Kavram Çiftiyle İlişkisi

Farklı dinamiklerin ürünü olan buradaki ibâdât-muâmelât şeklindeki ikili ayırım ile usûldeki teabbüd-talil tartışması arasında varolan benzerlik her iki kavram çiftinin birbirine indirgenmesi tehlikesini barındırmaktadır. Usûl-i fıkhıdaki teabbüd-talil tartışması kıyas eksenli bir mekanizmaya dayanır. Şöyle ki kıyas,

¹² İbadet ruhuyla bağdaşmayan bir niyetle, mesela sosyal itibar elde etmek maksadıyla yapılan ibadetler kişiyi uhrevî karşılıktan mahrum bırakır. Zira kişi, hangi amacı güderek bir amel gerçekleştirmişse o amaca uygun bir karşılık görür. Allah'tan değil de kullardan karşılık elde etmek üzere yapılan davranışa Allah hiçbir değer atfetmez.

asında, vahiy ürünü malzeme ve mevcut toplumsal birikimden bağımsız bir akıl yürütme biçimi değildir. Meşrû bir kıyas işleminin şartlarından biri, belirtilen kaynaklardan birine yaslanma gereğidir. Kıyas işleminin yürütmesi ise referans noktası alınan kaynağın objektif kriterlere göre gerekçelendirilmesini zorunlu kılar. Bu da gerekçelendirilmeye elverişli olup olmama açısından nasslarla düzenlenen amelî hükümlerin tasnifini gerektirir. Zira belirtilen nitelikleri hâiz olmayan bir noktaya demir atan bir kıyas işlemi akamete uğrar. Bu açıdan nasslara ilişkin yapılan inceleme sonucunda kıyasa mesned olmaya elverişli olanları talil edilebilir (ma'kûlû'l-ma'nâ), elverişli olmayanları da teabbüdî olarak nitelenir. Sonuçta mansûs amelî hükümler, teabbüdî ve muallel olmak üzere iki ana kategoriye ayrılır.¹³

İbâdet kökünden türemiş olan buradaki “teabbüd” terimi, yaratıcının kendisine sırf bağlılığı sınıdığı veya bu amacın baskın olduğu dinî düzenlemelerin bu özelliğini ifade etmek üzere kullanılır. Bu, söz konusu düzenlemelerin faydadan yoksun, içinin boş olduğu anlamına gelmez. Bunlar, elbette insanın hem dünya hem âhiret hayatına yönelik birtakım yararlar içerir. Ne var ki insan aklı, bu yararın mahiyetini ve gerçekleşme biçimini bütünüyle anlamaktan âcizdir. Bir başka anlatımla insan aklının belirlemiş olduğu yarar ve gerekçeler o tür hükümleri izah etmekte yetersiz kalır.¹⁴ Gerçi din kökenli hükümlerin tamamı belli düzeyde teabbüdî özellik taşır. Ne var ki bu özellik dinin getirdiği bütün düzenlemelerde eşit düzeyde değildir; bir başka ifadeyle bu açıdan dinî düzenlemeler homojen değil heterojendir. Gizemlilik dozajı yüksek dinî düzenlemeler teabbüd çerçevesine girerken dünyaya ait özelliklerin baskın ve işleyiş mantığının insan aklınca büyük oranda kavranabildiği dinî düzenlemeler ise konuluş maksadı kavranabilen (ma'kûlû'l-ma'nâ) hükümler çerçevesinde yer alır ve bunlar muâmelât alanında yoğunlaşır. Dinî hükümlerde ilke düzeyinde Şâfiî teabbüdü, Ebû Hanîfe ise akılla kavranabilirliği esas alır. Bu yaklaşım farkı iki ekolün fîrû' fîkhına da rengini verir.¹⁵

Belirtilen her iki ayırımın özdeş olmadığına en kesin kanıtı muâmelât alanında da teabbüdî hükümlerin varlığının kabul edilmesidir. Aslında teabbüd-talil (ma'kûlû'l-ma'na) kavram çifti Arap dilbilimindeki semaî-kıyasî veya kelâm ve tefsir ilimlerindeki tevkîfî-kıyasî ayırım mantığının fıkha uyarlanmış biçimidir. Burada teabbüd kelimesine “tevkîf” kavramının işlevi yüklenmektedir.

¹³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzalî, *Şifâü'l-ğalîl*, Beyrut 1999, s. 16.

¹⁴ Mahmud b. Ahmed ez-Zencânî, *Tahrîcü'l-fîrû ala'l-usûl* (thk. Muhammed Edîb Salih), Dimaşk 1962, s. 4.

¹⁵ Zencânî, *Tahrîc*, 6; Gazzalî, *Müstesfâ*, Bulak 1324, II, 264-5.

B. İkili Ayırımın Allah Hakkı-Kul Hakkı Ayırımıyla İlişkisi ve Bu İkili Hak Tasnifinin Kamu Hukuku-Özel Hukuk Ayırımıyla İlişkilendirilmesi

Usûl-i fıkıhın hüküm bahsinde el-mahkûm fih başlığı altında işlenen Allah hakkı-kul hakkı ayırımı ile ibâdât-muâmelât ayırımı arasında varolan kısmî benzerlik de nitelik yönünden bir paralellik kurulmasına imkân vermez. Her şeyden önce Allah hakkı ibadetlere münhasır bir kavram değildir. Allah hakkı sayılan hükümler muâmelât alanında da yer alır. Dolayısıyla kapsam yönünden bir örtüşme söz konusu değildir. Allah hakkı-kul hakkı ayırımının özünde düzenlemeye esas alınan yararın bireysel olup olmaması fikri yatar. Bireyle sınırlı bir yararı korumak üzere yapılan düzenlemeler kul hakları alanını, bireyi aşan bir yararı korumak üzere yapılan düzenlemeler ise Allah hakkı alanını oluşturur. Birinde bireyin insiyatifi geniş, diğerinde ise bireye pek insiyatif tanınmamıştır.¹⁶ Aslında hukuk alanıyla sınırlı tutulacak Allah hakkı kavramı daha çok kamu düzeni fikrini çağırır.¹⁷ Bu da kamu hukukunu ve özel hukuktaki âmir hükümlere karşılık gelir. Mutlak anlamdaki Allah hakkı kavramı çerçevesine öncelikle ibadetler dahil olduğu için buna doğrudan kamu hukuku demek zaten doğru olmaz. Dolayısıyla ibadet ve ibadet niteliği taşıyanların dışında kalan, bir başka anlatımla fıkıhın ancak teknik anlamda hukuku teşkil eden kısımları çerçevesinde gündeme gelecek Allah hakkı kavramının kamu hukukuyla benzerliği söz konusu olabilirse de yine birbirleriyle bütünüyle örtüşmezler.

Allah hakları çerçevesinde yer alan düzenlemeler tam olarak kamu hukukuna karşılık gelmediği gibi kul hakkı kavramı ile muâmelât arasında veya özel hukuk arasında tam bir eşitlik bulunduğu iddiasına da ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Muâmelâtı kul haklarını düzenleyen hükümler toplamı olarak tanımlamak isabetli değildir. Zira kul haklarını konu edinen ilişkilerin iki vechesi vardır. Biri hak sahibinin irâdesi sonucu doğan ilişkilerdir ki bunlar muâmelâtın konusunu oluşturur. Bunlar şahıs varlığı ve mal varlığı türünden hakların hukuka uygun şekilde kullanılması sonucu doğan ilişkilerdir. Diğerisi ise bu haklara karşı yapılan ihlallerden doğan ilişkilerdir ki bunlar çoğunlukla kamu hukukunun konusunu teşkil eder. Bunlardan özel hukuk çerçevesine girenleri istisnaîdir. Kul haklarının medenî boyutu muâmelât diğer boyutu ise kamu hukukunu ilgilendirdiğinden kul hakkı ile muâmelâtın birbirine eşit iki kavram olduğu iddia edilemez. Ayrıca kul hakkı alanı ile modern hukuk sistematiği içindeki temel ayırımda yer alan özel hukuk arasında da tam bir eşitlik kurulamaz. Zira kısas, diyet, kazif gibi katıksız kul hakkı veya kul hakkı baskın olan hususlar kul hakkı sayılmakla birlikte özel hukuk değil kamu hukuku çerçevesinde düzenlenen hukuki ilişkilerdir. Sonuç olarak muâmelât ile özel hukuk arasında bir paralellik kurulabilirse de ne Allah hakkı-kul hakkı ayırımının kamu-özel hukuk ayırımına, ne de buna bağlı olarak

¹⁶ Şihâbüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. İdris el-Karâfi (684/1285), *el-Furûk*, Beyrut ty., I, 140-142.

¹⁷ Karâfi, *Furûk*, I, 141.

kul hakkının özel hukuka tekabül ettiği söylenebilir.¹⁸

Hakların Allah hakkı-kul hakkı şeklinde tasnif edilmesinin temel kıstaslarından biri bunların yargı aşamasında şikayete bağlı olma, ispat, af ve sulha konu yapılıp yapılamama ile de yakından ilgisi vardır. Nitekim kul hakkı, mağdur tarafın dâvâ açmasına bağlı olarak işler, af ve sulh bu tür hakları konu edinen dâvâyı etkiler. Oysa Allah hakkını ilgilendiren dâvâlarda af ve sulh işlemez. Zira mağdur olan belli bir kişi değil, bütün bir toplumdur. Ayrıca bu tür dâvâlarda herkes iddia makamı konumundadır. Bunların ispatı daha zor şartlara bağlanmıştır. Mesela zina suçunun ispatı için dört şahit aranmıştır. Aksi takdirde iddia sahibi, kazf (iffete iftira) suçu işlemekten hüküm giyer. Taraflar kul haklarında tahkime gidebilirken Allah hakkı sayılan hususlarda bu imkâna sahip değildirler.¹⁹ Kul haklarına ilişkin ikrardan rücû mümkün değildir.²⁰ Kul haklarında dâvâ açıldıktan sonra yapılan şahitlik geçerlidir.²¹ Yine literatürde kul haklarına ilişkin şahitliğin nisabı ilgili nas gereği iki erkek veya bir erkek iki kadın şeklinde belirlenmiş²² ve bu nisabın teabbüdî bir mesele olduğu belirtilmiştir.²³ Kul hakları konusunda yargı usulü, dâvâ ve hüccetten ibaret sayılmış, hüccetin ise beyyine, ikrar, yemin, yeminden nükûl, bir görüşe göre hâkimin kendi bilgisi, kasame ve güçlü karineden oluştuğu ifade edilmiştir.²⁴ Bu arada, bir hususta Allah hakları ile kul hakları birleştiğinde kul hakları ilke olarak takdim edilir.²⁵

Hâkimin şahsî bilgisiyle hüküm verip veremeyeceği hususu yine dâvâ konusunun Allah veya kul hakkı oluşu ekseninde tartışılmıştır. Ebû Hanîfe, yargıcın kul hakları alanında görev süresi içinde ve görev yeri dahilinde elde ettiği şahsî bilgiye göre karar verebileceğini savunmuştur. Zira o, bu bilgiyi iki şahidin tanıklığıyla eşdeğerde, hatta ondan daha güçlü görmüştür. İki şahidin tanıklığı zan ifade ederken bu bilginin kesinlik ifade edeceğini düşünmüştür. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed ise bu konuda görev bölgesi ve görev süresi dâhilinde olmayı bile şart koşmamışlardır. Fakat hadler gibi Allah hakkı sayılan konularda yargıç artık taraf sayılmış ve kendi bilgisine dayanarak hüküm veremeyeceği kuralı benimsenmiştir. Bu arada hak türü yönünden niteliği tartışmalı ama kul hakkı yönünün ağır bastığı görüşünü benimseyenler açısından kazf bu son kuralın

¹⁸ Farklı bir yaklaşım ve değerlendirme için bk. Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (doktora tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s. 94-122.

¹⁹ Trablusî, *Mu'mû'l-hukkâm*, Mısır 1973, s. 25-26.

²⁰ *Mecelle* 1588.

²¹ *Mecelle* 1696, 1829.

²² *Mecelle* 1685.

²³ Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hukkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, Hukuk Matbaası, 1330, IV, 396.

²⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürrer*, IV, 556-558, 657.

²⁵ Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Mebûât*, İstanbul 1982, II, 186.

kapsamına katılmayıp başlangıçtaki durum çerçevesinde değerlendirilmiştir.²⁶ Zâhirî mezhebinin ikinci adamı İbn Hazm, yargıcın her tür konuda kendi bilgisiy-le hüküm verebileceği görüşünü savunmuştur. Hatta ona göre delillerin kuvvet bakımından en başta geleni yargıcın bilgisidir. Ardından da sırasıyla ikrar, beyyine yani şahit gelir. Ayrıca o, yargıca ait bu bilginin görev bölgesi içinde veya görev süresi sırasında olma şartını da aramaz.²⁷ Şafî de İmameyn gibi yargıcın kendi bilgisiy-le hüküm verebileceği görüşündedir.²⁸

II. Çoklu Tasnifler

Fıkıhın ibadât-muâmelât şeklindeki ikili ayırımında muâmelâtın bütün huku-ku karşılayan son derece genel bir kapsamla kullanılması, daha çok medenî ilişkileri düzenleyen kuralları çağrıştıran bir terimin kapsamına hele hele cezâ hukukunu ilgilendiren meselelerin de katılması fukahayı çoklu ayırımlar yapmaya sevketmiştir. Bu çoklu ayırımlarda ibadâtın kapsamı çoğunlukla sâbit kalırken yükü paylaştırılıp alanı daralmaya uğrayan hep muâmelât kavramı olmuştur.

İkili ayırımında muâmelât, fıkıhın hukuka tekabül eden kısmına karşılık geldiği-ne göre, bu aşamada gündeme gelen çoklu ayırım haddizatında bir bütün olarak hukukun kendi içinde ana bölümlerine ayrılması anlamına gelecektir. Fıkıhın hem ibadet hem hukuk boyutu söz konusu olduğunda amel kavramı, ama sadece teknik anlamda hukuk bahisleri söz konusu olduğunda amel yerine onun bir alt türü olan tasarruf terimi daha işlevsel olmaktadır. Buna göre tasarruf terimi ve dolaylı olarak da hak kavramı fıkıhın hukuktan ibaret kısmını tasnifte belirleyici bir rol üstlenecektir. Zira tasarruf terimi hukuku ilgilendiren bütün fiilleri içermektedir. Herhangi bir hakkı etkileyen her insan fiili birer tasarruf olarak nitele-nir. Buna göre bir fiilin tasarruf olarak adlandırılması onun bir hak ile kesişmesi durumunda söz konusu olur. Herhangi bir hakka ilişmeyen, onunla yolu kesişme-yen bir fiil tasarruf adını alamayıp sıradan bir fiil olarak kalır. Yolu hak terimi ile kesişen tasarruf söz niteliğinde ise buna kavli tasarruf, fiil biçiminde ise buna da fiilî tasarruf denir. Tasarruflar da kendi içinde hukuka uygun olanlar ve hukuka

²⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hükmiyye* (thk. Muhammed Cümeyl Gazi), Kahire ty., s. 283-6. Bu eserin Muhammed Hâmid el-Faki tarafından neşre hazırlanıp da Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye'ce basılan nüshasında ispat vasıtaları 25 madde halinde sayılmaktadır. Oysa kaynak al-dığımız nüshada bunlar 26 olarak tespit edilmiştir. İki nüsha arasındaki fark 19. ispat vasıtasına gelindiğinde ortaya çıkmaktadır. Ne yazık ki bu baskı, 19. başlık altında, hakimin şahsî bilgisiy-le hüküm verip veremeyeceği konusunu işleme gerekirken "tevâtür" konusuna tahsis etmiştir ve bir ispat vasıtası olarak hakimin şahsî bilgisi konusuna ait bilgilerin önemli kısmı da bu nüshada yer almamaktadır. Olan bilgiler de bir önceki, yani 18. ispat vasıtası olarak "ikrar"ın işlendiği başlık altında ve onunla karışmış bir halde yer almaktadır. Bu dikkatsizlik bu baskıdan istifade imkânsız hale getirmektedir.

²⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hükmiyye* (thk. Muhammed Cümeyl Gazi), Kahire ty., s. 283-286.

²⁸ Trablusî, *Mu'mü'l-hükkâm*, s. 121-122.

aykırı olanlar şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulur. Hukuka aykırı tasarruflardan temel hakların ihlaline yönelik olanları suç olarak nitelenir ve kendilerine cezâî yaptırımlar bağlanır. Bunlar daha çok cinâyât, hudûd, kısas, tazir, ukûbât gibi başlıklar altında işlenir. Öte yandan temel hakların bir anlamda türevi olan ikinci dereceden haklara yönelik ihlallerden telafisi mümkün olanlarına bağlanan yaptırımlar ise kural olarak medenîdir. Muâmelât ise ilke olarak hukuka uygun tasarrufları konu edinir.

Hukuki sonuç doğurmaya yönelik irâde beyanı olarak tanımlanan muâmele kelimesinin çoğulu olan muâmelât, bir anlamda, özel hukuk çerçevesinde yer alan şahıs ve mal varlığı hakları trafiğini düzenleyen alandır. Elbette bu her iki grup hakları konu edinen ilişkilerden sadece medenî nitelikte olanları muâmelâtı ilgilendirir, gayr-i medenî olanları cezâ hukukunun konusunu teşkil eder, dolayısıyla bunlar çoklu ayırmalardaki muâmelâtın kapsamına girmez. Gerek şahıs varlığı gerek mal varlığı haklarına yönelik haksız fiillerden suç niteliğinde olmayanlarının muâmelât içinde yer alması ise tamamen arızîdir.

Buna göre hukuka uygun kavli tasarruf ile muâmelâtın tekili olan muamele neredeyse eşdeğer iki kavramdır. Bu tür tasarruflarda hak sahibinin irâdesi belirleyici bir konuma sahiptir. Dolayısıyla hakları kullanma ehliyeti, ehliyet ârizaları, irâde, irâde beyanı, tek taraflı ve çok taraflı muamele, akit, akit serbestisi, hata, hile, ikrâh gibi irâde sakatlıkları vb. konular muâmelât alanının temel kurumlarını oluşturur. Bu arada muâmelât, hukuki muamele teriminin çoğulu olmanın ötesinde bir anlam ve çerçeveye sahiptir. Zira hukuki muamele muâmelât alanında düzenlenen hukuki ilişkilerin sadece kaynaklarından biri mesabesindedir. Oysa muâmelât kendi alanına giren hukuki ilişkilerin sadece doğumu aşamasıyla değil doğumundan son buluşuna kadarki bütün aşamalarıyla ilgilenir. İki kavram arasındaki fark nedeniyle literatürde “ukûdü'l-muâmelât”, “ahkâmü'l-muâmelât” tamlamaları kullanılır.

Aile hukuku ilişkilerinin muâmelâta dahil edilip edilmemesi dört Sünnî mezhebi iki gruba ayırmıştır. Şafîîler ve Hanbelîler, aile hukuku ilişkilerine münâkehât adıyla müstakil bir kategori tahsis ettiklerinden muâmelâtı tam olarak bir mamelek hukuku şeklinde algılamışlardır.²⁹ Artık burada muâmelât kendisi için çizilen asgari çerçeve olan mâmelek hukukuna tekabül etmektedir. Buna göre borçlar hukuku ve ticaret hukuku doğrudan, eşya ve miras hukuku ise dolaylı olarak muâmelâtın içinde yer alır. Öte yandan münâkehât diye müstakil bir kategoriye yer vermeyen Hanefîler ve Malikîler, aile hukukunu da muâmelâta dahil ederek artık bu kavramı medenî hukuk, hatta özel hukuka denk bir kapsamda kullanırlar. Buna rağmen Hanefîler ve Malikîlerin de muâmelât terimini

²⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevi, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, Dârü'l-fikr, ty., IX, 159.

yer yer sadece mâmelek hukuku anlamında kullandıkları da vakidir.³⁰

Aile hukukunun muâmelâta dahil edilip edilmemesinde yaşanan tereddüdün temelinde bu ilişkilerinin sahip olduğu özel durum yatmaktadır. Hem bir tür ibadet hem de medenî özellik taşıyan bu ilişkiler kimi mezheplere ait fürû' fıkıh kitaplarının konu sıralamasında ibadetlerin bittiği, katıksız muâmelâtın başladığı bir yerde işlenir.³¹ Tarihte ortaya konulan ilgili içtihatlarda bu iki yön arasındaki gerilim dikkati çeker. Kimi bu ilişkilerin gizemli yönüne ağırlık verir ve bu doğrultuda yorumlar yapar. Kimi de onun medenî yönünü esas alır ve büyük oranda bu niteliği etkisinde yorumlar yapar. Bu kapsamda yer alan hükümler belirtilen iki rengi birlikte taşır. Nitekim Şafî mezhebine mensup kimi fakihler ibadet özelliğini baskın görerek nikâh akdinin ancak “tezvic” veya “inkâh” sözcükleriyle kıyılabilceğini, başka dillerdeki karşılıklarıyla bu akdin kurulamayacağını belirtirler.³² Öte yandan nikâhı muâmelâttan sayan Hanefîler bu tür arayışlara girmezler.

Yapılan bu çoklu ayırmalarda, özellikle Hanefî ve Malikî doktrinlerinde, artık muâmelât için çizilen en geniş çerçeve medenî hukuk, hatta özel hukuk olmaktadır. Birbirine eşit fertler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuk ise iki ana hak türünü konu edinir. Bunlar şahıs varlığı ve mal varlığı haklarıdır. Şahıs varlığı hakları, ilke olarak ekonomik bir değerle ölçülmez. Ekonomik bir değer söz konusu olması tamamen arzîdir. Bu durumlarda bile takdir edilen ekonomik değer söz konusu hakkın bir bedeli değildir. Oysa mal varlığı hakları ya doğrudan ya da dolaylı olarak ekonomik bir nitelik taşır ve bu ekonomik değer o hakkın bedelidir. Bu noktada Şafîler ve Hanbelîler ise özel hukuk çerçevesinde yer alan şahıs varlığı haklarını değil sadece mal varlığı haklarını konu edinen ilişkileri muâmelât kapsamında görmektedirler. Onlar bu iki hak grubu arasında bir ayırımın gözetilmesinden yana tavır almaktadırlar.

Özel hukukun iki temel hak grubu olan mal varlığı ile şahıs varlığı hakları arasında var olan nitelik farkı modern hukukta da dikkatten uzak tutulmamıştır. Meselâ, borçlar hukuku, genel ve esnek prensiplere sahip, diğer hukuk dallarına göre yöresel ve ulusal kalmaya en az elverişli alan,³³ aile hukuku ise özel hukuk karakteri baskın ama kamu hukukuna yakın özelliklere de sahip, dolayısıyla emredici, şekilci, ahlâk ve sosyal düzen fikriyle meşbu kurallardan oluşan bir

³⁰ Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Mebûsât*, İstanbul 1983, XIII, 193.

³¹ Örnek olarak Malikî ve Hanefî fürû eserlerinin içindekiler kısmına bakılabilir.

³² Nevevî, *Mecmû'*, IX, 171. Şafîler, nikâh için kurucu irâde beyanı olarak muayyen lafızların kullanılmasını gerekli veya tercihe şayan görmekle birlikte, nikâh, talak vs. bahisleri ibadetlerden hemen sonra başlatmazlar. İbadetlerden hemen sonra mâmelek hukuku anlamındaki bahislere yer verirler. Bunun için Müzeni'nin *Muhtasar*'ına veya herhangi bir Şafî eserine bakılabilir.

³³ Feyzi N. Feyzioğlu, *Borçlar Hukuku*, İstanbul 1976, I, 10.

alan³⁴ olarak tavsif edilmiştir.

Aile hukuku ilişkilerini muâmelâta dahil edip etmeme bağlamında burada gündeme getirilen mal varlığı ve şahıs varlığı şeklindeki ayırım ve isimlendirme her ne kadar modern dönemin rengini taşıyorsa da bunlar fıkıhın aşına olduğu ve yer yer kullandığı kavramlardır. Nitekim fıkıh literatüründe mali olan ve olmayan hak ayırımı pek çok yerde kullanılır. Gayr-ı malî haklara nikâhtan neşet eden haklar, kısasın vücutu, velayet hakkı gibi örnekler verilmiştir. Yine kazif suçunun ihlal ettiği hakkın karma bir hak olduğu kabul edilmekle birlikte bu hakta şahsın mı yoksa Allah'ın mı hakkının baskın olduğu tartışılırken Şafîiler şahsın hakkı yönünü baskın görürler. Cezâ hukukuyla ilgili de olsa bu tartışmanın özünde şahıs varlığı hak fikri yatmaktadır.

Kıta Avrupası hukuk sistemlerinde mal varlığı hakları da kendi içinde aynî ve şahsî olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Kökleri Roma hukukuna kadar uzanan bu ayırım eşya hukuku ile borçlar hukukunun çatısını belirler. Bu ayırmada yer alan şahsî hak kavramının şahsiyet haklarıyla bir ilgisi yoktur. Şahsiyet hakları şahıs varlığı hakları, şahsî hak ise mal varlığı hakları kapsamında yer alır. Alacak hakkına bu hukuk sisteminde şahsî hak denilme nedeni, onun sadece borçlunun şahsına karşı ileri sürülebilmesidir. Bu arada aynî haklar, sahibinin doğrudan doğruya, hiç kimsenin aracılığına ihtiyaç duymadan kullanabildiği yetkileri ifade eder. Kişinin bir mal üzerinde sahip olduğu mülkiyet hakkı bu nitelikte bir yetkidir. Şahsî haklar ise, kullanılması, ancak başka şahısların aracılığına muhtaçtır. Hak sahibi, sadece ilgili şahsa karşı ileri sürebileceği bir hâkimiyete sahiptir. Dolayısıyla şahsî hak nisbî, aynî hak ise mutlak bir karaktere sahiptir.

Mâmelek hukuku anlamıyla muâmelât alanında prensip akit serbestisidir. Meselâ bu serbestinin esas olduğu borçlar hukukunu oluşturan kuralların büyük kısmı yedek hukuk kuralı niteliğindedir, bunlar ancak taraflar aksini kararlaştırmamışsa veya beyanlarında bir kapalılık varsa devreye girer; bu alanda emredici hükümler (jus cogens) istisnaîdir.³⁵ Borçlar hukuku alanında akit serbestisini kısıtlayıcı hükümler çoğunlukla gabin, **riba**, **cehalet** veya **garar** fikrine dayanır. Bunlar da iki tarafa borç yükleyen akitlerde (**muâvezât**) etkindir. Bu alana dair sınırlı sayıda naslarda ifadesini bulan hükümleri de âmir hükümler olarak görmek mümkündür. Bu durumda âmir hükmün çerçevesi bizzat nassın kendisi ile mi yoksa belirlenen illet ile mi sınırlı olacak sorusu gündeme gelir. Talil edilebilen hükümler için de emredicilik niteliği söz konusu olacağına göre bunların bu özelliği illetine, teabbüdilerinki ise sadece zahir anlamına ait olacaktır, dolayısıyla birincilerin çerçevesi ikincilerinkinden daha geniş olacaktır. Muâmelât ayrıca dünyevî ahkâm çerçevesinde yer aldığına göre bu alana ait ahkâmın mantığı ve

³⁴ Feyzi N. Feyzioğlu, *Aile Hukuku*, İstanbul 1979, s. 2, 15-17, 102.

³⁵ Andreas von Tuhr, *Borçlar Hukukunun Umumi Kısmı* (çev. Cevat Edege), İstanbul 1952, s. 255-258.

içerdiği maslahat da ilke olarak kavranabilir niteliktedir, dolayısıyla bu alanda yer alan hükümler yapı olarak zaten talile elverişlidir. Talil işlemi ise, naslarda ifadesini bulan hükümlerin çerçevesini genişletir, başka bir ifadeyle tikel önermeleri tümelleştirir. Bu işlem sonucu belirlenen çerçevede yer alan yeni hususların delalet mi yoksa kıyas ürünü mü sayılacağı ise tartışmalıdır. İbn Hazm, bunun dil imkânları ile elde edilen hükümler olduğunu, bunların “el-hâss ürîde bihi'l-âmm” türünden ifadeler olduğunu, dolayısıyla kıyas ile bir ilgisi olmadığını iddia eder.

Talil işleminde hikmet gibi sübjektif değil de illet gibi objektif bir kriterin esas alınması asıl hükmü etkisiz kılma girişimlerine geçit vermediği gibi hukuki istikrarı korumaya yönelik bir işlev de görür. Tabiatıyla bu tür bir yorum mantığına hiçbir hukuk sistemi sıcak bakmaz. Aslında nassların daha geniş çerçevede tatbikini sağlamak amacıyla üretilen talil, illet-hikmet kavramları ve bunlarla bağ kurularak yapılan ibâdât-muâmelât ayırmaları, modern dönemde, dini metinlerde birbir düzenlenmiş hükümleri etkisiz kılma aracı olarak kullanma eğilimi zaman zaman baş göstermiştir. Bu söylemde, klasik dönemde aslında dini hükümlerin yarardan yoksun olmadığını göstermek üzere yapılan mesalih eksensli izahlar çoğunlukla kullanılmıştır.

A. Muâmelât-Medenî Hukuk-İç Hukuk İlişkisi

Fıkıh ilke olarak İslâm'ın inanç sistemine mensup bireylerin davranışlarını (ef'âlü'l-mükellefn) düzenlediğine ve İslâm, dinde zorlamaya izin vermediğine göre İslâm ülkesi vatandaşı gayr-i müslimlerin hukuki statüleri gündeme geldiğinde yine en sık atıf yapılan kavram muâmelât olmuştur. İslâm devleti ile onlar arasında bir vatandaşlık akdi (zimmî akdi) yapıldığı ve ilişkilerin bu çerçevede düzenlendiği belirtilir. Bu akdin muhtevası belirlenirken farklı yorumlar yapılmakla birlikte zimmîlerin ve onlara kıyasen müste'menlerin tâbi oldukları hukuku tespit açısından muâmelât kavramı belirleyici rol üstlenir. Nitekim “müslümanların muâmelât alanında tabi oldukları ahkam zimmîleri de bağlar” türü ifadeler Hanefî literatüründe sıklıkla geçer.³⁶ Buna ek olarak Hanefîlerin yer yer muâmelât alanına ait oluşu gerekçelendirme sadedinde “çünkü bu konuda kadın-erkek, müslim-gayr-i müslim, hür-köle, eşit konumdadır” şeklindeki açıklamaları³⁷ ‘insan olma’ ortak paydasına göre belirlenmiş bir alanın ifade edildiği anlaşılır. Din farkı gözetilmeksizin her vatandaşın tabi olduğu ortak hukuk (muâmelât) söz konusu olduğunda hukukun kazai yönü herkesi ilgilendirirken diyani boyutu sadece dindarları ilgilendirir. Gayr-i müslimlerin, benimsemedikleri bir inanç sistemine ait ibadet ve kefarete gibi hükûkullah çerçevesinde yer alan hususlara muhatap olmadıkları bedihi iken yine aynı çerçevede yer alan had cezâları karşısındaki konumları ise doktrinde ciddi tartışmalara neden

³⁶ Serahsî, *Mebûât*, İstanbul 1983, VII, 200, IX, 56, X, 7, 86, XXVI, 84, XXVIII, 93-94.

³⁷ *a.g.e.*, IV, 194, XX, 24.

olmuştur. Serahsî ve İbn Hümam, müstemenin Allah hakkı çerçevesinde yer alan herhangi bir suçu işlediğinde ona had cezâsının uygulanıp uygulanmayacağı hususunda mezhep ileri gelenleri arasında cereyan eden ihtilafa temas ettikleri yerde Ebû Yusuf'un görüşünün gerekçesini izah ederken “o, ülkemizde kaldığı sürece ‘muâmelât’ ve ‘siyâsât’ alanındaki ahkâmımıza uymak durumundadır.” ifadesini kullanır.³⁸ Hanefîlerin bu bağlamda kullandıkları muâmelât terimini, din farkının kural olarak etkili olmadığı, dolayısıyla dinin gereği olarak değil de bir insan olarak yapılan işlemler³⁹ şeklinde tanımlamaları onların bu kavramdan “medenî hukuk” veya “iç hukuk”u anladıkları sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bu durum, medenî hukukun Roma hukukundaki serüvenini çağrıştırmaktadır. Medenî hukuk anlamına gelen Latince “ius civile” aşında Roma vatandaşı “civis Romanus” için cari olan hukuk, yani “vatandaş medeni hukuku” demektir. Sadece özel hukuktan ibaret olmadığı halde bütün Roma hukukuna Ortaçağ boyunca “ius civile” denildi. Roma hukukunun bu isimle anılma nedeni özel hukuk yönünün baskın olmasıydı. Yine bu nedenle “droit civil, bürgerliches Recht, ius civile” kelimeleri özel hukuka da alem olmuştur.⁴⁰ Nitekim yakın geçmişe kadar özel hukukla medeni hukuk arasında pek fark olmaması bazı hukukçuları özel hukuku medeni hukuktan ibaret görmeye sevketmiştir.⁴¹

Hanefîlerin muâmelâtın meşruiyet sebebine ilişkin yaptıkları izahlarda da din değil de insan eksenli bu yaklaşımı görmek mümkündür. Yaptıkları izaha göre muâmelâtın meşruiyet sebebi takdir edilen süre insanın dünyadaki varlığının devamını (beka) sağlamaktır. İnsanın bekası ise biri insan türünü diğeri de bireyi korumakla mümkündür. İnsan türünün bekası tenasül ile gerçekleşir. Bu da erkekler ile kadınların uygun şekilde birleşmelerini gerektirir. Bunun yolu da meşru şekildeki evliliktir. Bireyin bekası ise mallar ile gerçekleşir. Bu da malların fertler arasında tedavülüne imkan verilmesini zorunlu kılar.⁴² Debusi'ye atfedilen muâmelâta ilişkin bu temellendirme biçimi müteahhirin Hanefî meşayihinin büyük kısmı tarafından da benimsenmiştir. Müttekaddimin ulemânın ilgili yorumları ise “nimete şükür aklen vaciptir” ilkesine yaslanmaktadır.

³⁸ Serahsî, *Mebûsât*, IX, 56-7, XIV, 173; el-Kemâl Muhammed b. Abdolvâhid İbn Hümam, *Fethu'l-kadîr*, V, 269.

³⁹ Serahsî, *Mebûsât*, İstanbul 1983, XIV, 168.

⁴⁰ Andreas b. Schwarz, *Borçlar Hukuku Dersleri* (çev. Bülent Davran), İstanbul 1948, s. 1.

⁴¹ Selahattin Sulhi Tekinay, *Medeni Hukukun Genel Esasları*, İstanbul 1992, s. 21-24.

⁴² Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh* (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut 2001, s. 65-66; Debûsî, *Kitâbü'n-nikâh mine'l-Esrâr* (thk. Nâyif b. Nâfi' el-Ömerî), Dâru'l-menâr, 1993, 32.

B. Mamelek Hukukunun Maddî - Usul (Yargılama) Boyutu Çerçevesinde Muâmelât Kavramı ve Mecelle'nin Bu Açından Durumu

Hukukun yargılama boyutu için **akdiye, muhâsemât veya mürâfaat** gibi ayrımlar yapılmamışsa maddî hukuk için şimdiye kadar yapılan ayırım yargılama usulünü de kapsar. Bu tür durumlarda **muâmelât** ilgi alanına giren konuların hem maddi hukuk hem de usul (yargılama) hukuku boyutunu kapsar. Mamelek hukuku çerçevesinde **muâmelâtı** yargılama usulü boyutuyla birlikte bir bütünlük içinde işleyen *Mecelle* bunun en tipik örneğini teşkil eder. Bütün mezheplerin asgari olarak benimsediği anlamıyla mal ve menfaatlerin hukuki işlemler vasıtasıyla insanlar arasında dolaşımından oluşan muâmelâtı konu edinen *Mecelle*, mal varlığı ile ilgili olduğu halde miras hukukuna (ferâiz) yer vermez. Bunda miras hukuku kurallarının büyük oranda naslarla belirlenmiş olması, içtihadla fazla açık olmaması, mirasın hukuki bir olaya dayanması, vasiyetin ise hukuki bir işlem olsa da sağlar arası değil ölüme bağlı bir işlem olması gibi faktörler etkili olmuştur.

Aslında *Mecelle*'nin temel amacı fıkıh kitaplarında dar anlamda **muâmelât** adı altında yer alan konuları bir araya getirmektir. Fıkıhın **muâmelât** kısmının hem maddî hem de usûl kısmını tanzim amacı güdülmektedir. Ne var ki Hanefî geleneği içinde yer alan *Mecelle*, **muâmelâtı**, klasik literatürdeki geniş anlamlarında değil, hemen hemen herkesin ittifak edeceği mameleke ilişkin muamelelere inhisar etmektedir. Dolayısıyla mâmelekin eşya hukuku konusu olan aynı hakları ve borçlar hukukunun konusu olan şahsi haklarına müteallik ahkâmı kapsamaktadır. Birer haksız fiil türü olan gasp ve itlaf da yine borç kaynakları arasında yer alır. *Mecelle* için yapılacak en iyi tavsif maddî ve usûl boyutuyla bir mâmelek hukuku olduğunu söylemektir. *Mecelle*'nin yargılama hukuku kapsamına giren bölümleri incelendiğinde bunların bütün bir yargılama usulü değil yine sadece muâmelâta ilişkin usul hukukundan ibaret olduğu görülür. Dolayısıyla *Mecelle* tam anlamıyla bir mamelek hukukudur. Gasp ve itlaf özü itibariyle birer muamele olmamasına rağmen sırf birer borç kaynağı olduğu için kaçınılmaz olarak *Mecelle* içinde yer almıştır. Burada aslında hukuka uygun veya aykırı fiillerden mameleke tesiri olup medeni yaptırım bağlanmış olanların düzenlenmesine dikkat edilmiştir. Bu açıdan meseleye bakıldığında *Mecelle* için şöyle bir tespit de yapılabilir. Mâmeleke ilişkin akit ve akit benzeri hukuka uygun fiilleri ve birer borç kaynağı olan hukuka aykırı fiilleri tanzim gayesi güdülmüştür. Rehin, şuf'a gibi eşya hukuku, hacr ve ikrah gibi şahıslar hukuku konuları, şirket gibi ticaret hukuku konularının burada yer alması yine tamamen mamelek eksenlidir.⁴³

Fıkıhın tematik taksimine ilişkin modern dönemde birtakım girişimler bulunsa da bunlar büyük oranda klasik anlayışın izlerini taşımaktadır. Nitekim Ahmed Ebü'l-Feth, fikhî ahkâmı âhiret işlerine ilişkin olanlar ve dünya işlerine ilişkin

⁴³ *Mecelle* ile ilgili bu değerlendirmeler makalenin sonuna ilâve edilen Tablo-6 eşliğinde okunmalıdır.

olanlar diye iki ana gruba ayırmaktadır. Birincisi ibadetler genel başlığını taşımaktadır. İkincisine gelince bunu kendi içinde üç alt başlık altında taksim etmektedir: ahvâl-i şahsiyye, muâmelât ve ukubât. Aynı müellif, muamele kelimesinin çoğulu olan muâmelâtı, mal ve menfaatlerin akit ve tasarruflar vasıtasıyla insanlar arasında değişimi olarak tanımlamaktadır.⁴⁴ Bu tür tasniflerde yer alan ahval-i şahsiye başlıkları büyük oranda XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk yarısındaki kanunlaştırmaların etkisini yansıtmaktadır.

Sonuç

Müslüman bireye ait fiil ve davranışlar ile ilahi hitap arasında irtibat kuran, bir başka anlatımla vahyin hayata taşınması işini üstlenen fıkıh, yöntem ihtiyacını usûl alanındaki etkinliklerle karşılarken ameli meseleleri çözme ihtiyacını da fûrû' alanındaki etkinliklerle gidermeye çalışmıştır. Fûrû' alanında oluşan birikim zaman içinde farklı düzeylerde tasniflere tabi tutulmuştur. Klasik dönemde fıkıh ibâdât-muâmelât şeklinde ikili, bazen buna cinâyât (/ukûbât) ilâve edilerek üçlü ve münâkehât (-mufârekât) ilâve edilerek dördü bölümlere ayrılmıştır. Bu ayırmalarda "ibâdât"ın kapsamı sürekli sabit kalırken "muâmelât"ınki değişkenlik göstermiştir. İkili ayırmada en geniş sınırlarına ulaşan muâmelât, hukukun tamamını karşılayan bir terim hüviyetini kazmıştır. Hatta kimi kullanımlarda muâmelât, Müslümanların siyâsî, idarî, hukukî ve iktisadî hayatlarını içerecek bir kapsama kadar genişleme göstermiştir. Modern dönemde akademik çevrelerde tedavüle giren "İslâm hukuku" deyimini de **muâmelâtın** en geniş kullanımına karşılık gelir. Üçlü ayırmada cezâ hukuku, dördü ayırmada ise ilâve olarak aile hukuku da muâmelât kapsamı dışına çıkarılmıştır. Fûrû' literatürünün çeşitlenme sürecinde ortaya çıkan ahkam-ı sultaniye, harâc-emvâl, siyer, edebü'l-kadi gibi türleri müstakil bölümler olarak dikkate alan taksimlerde muâmelât ile kimi zaman özel hukuk, medeni hukuk veya en dar anlamıyla mamelek hukuku kastedilmiştir. Fakat tasnifte sürekli hâkim ve belirleyici konuma sahip olan ibadet ve muâmelât kavram çifti olmuştur.

⁴⁴ Ahmed Ebû'l-Feth, *Kitâbü'l-muâmelât fi ş-şer'ati'l-İslâmiyye ve'l-kavâini'l-musriyye*, 1913, s. 24-25.

Ek: Her mezhep için üçer eserden oluşan müstakil birer liste (bk. Tablo-1, 2/a, 2/b, 3, 4), her mezhepten birer eser içeren dört mezhebe ait karma bir liste (bk. Tablo-5) ve *Mecelle*'nin bölüm başlıklarını içeren bir liste (bk. Tablo-6) ilâve edilmiştir. Makale boyunca yapılan değerlendirmelerin bu ilâve tablolar eşliğinde okunması tavsiye edilir.

Tablo-1: Hanefî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması		
Serahsî (483/1090), <i>el-Mebsût</i> ⁴⁵	Kâsânî (587/1191), <i>Bedâiu's-sanâi'</i>	Mevsilî (683/1284), <i>İhtiyâr</i> ⁴⁶
Kitâbü's-salât	Kitâbü't-tahâre	Kitâbü't-tahâre
Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-salât	Kitâbü's-salât
Kitâbü's-savm	Kitâbü'z-zekat	Kitâbü'z-zekât
Kitâbü'l-hayz ve'n-nifâs	Kitâbü's-savm	Kitâbü's-savm
Kitâbü'l-menâsik	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-hacc
Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-buyû'
Kitâbü't-talâk	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'ş-şu'f'a
Kitâbü'l-ıtk	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-icâre
Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü't-talak	Kitâbü'r-rehn
Kitâbü'l-velâ	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'l-kısme
Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü edebi'l-kadî
Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'l-hacr
Kitâbü's-serika	Kitâbü'n-nafaka	Kitâbü'l-me'zûn
Kitâbü's-siyer	Kitâbü'l-hudâne	Kitâbü'l-ikrâh
Kitâbü'l-istihsân ⁴⁷	Kitâbü'l-i'tâk	Kitâbü'd-da'vâ
Kitâbü't-taharrî	Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-ikrâr
Kitâbü'l-lakît	Kitâbü'l-istiflâd	Kitâbü'ş-şehâdât
Kitâbü'l-lakîtah (lukata)	Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü'l-vekâle
Kitâbü'l-ibâk	Kitâbü'l-velâ'	Kitâbü'l-kefâle
Kitâbü'l-mefkûd	Kitâbü'l-icâre	Kitâbü'l-havâle
Kitâbü'l-gasb	Kitâbü'l-istisnâ'	Kitâbü's-sulh
Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'ş-şü'f'a	Kitâbü'ş-şerike
Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'l-mudarebe
Kitâbü'ş-şerike	Kitâbü'l-istiyâd	Kitâbü'l-vedîa
Kitâbü's-sayd	Kitâbü't-tadhiye	Kitâbü'l-lakît
Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'n-nezr	Kitâbü'l-lukata
Kitâbü'l-vakf	Kitâbü'l-keffârât	Kitâbü'l-âbık
Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'l-eşribe	Kitâbü'l-mefkûd

⁴⁵ *el-Mebsût*, el-Hâkimü'ş-Şehîd Ebü'l-Fadl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî'nin *Muhtasar*'i üzerine Serahsî'nin yazdığı bir şerhtir.

⁴⁶ Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*.

⁴⁷ Kerhî, bölüme Kitâbü'l-hazr ve'l-ibâha adını vermiştir.

Tablo-1: Hanefî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması

Serahsî (483/1090), <i>el-Mebsût</i> ⁴⁵	Kâsânî (587/1191), <i>Bedâiu's-sanâi'</i>	Mevsilî (683/1284), <i>İhtiyâr</i> ⁴⁶
Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü'l-istihsân	Kitâbü'l-hunsâ
Kitâbü's-sarf	Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü'l-vakf
Kitâbü's-şuf'a	Kitâbü'l-kefâle	Kitâbü'l-hibe
Kitâbü'l-kısmah	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'l-'âriye
Kitâbü'l-icârât	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-gasb
Kitâbü edebî'l-kadi	Kitâbü's-sulh	Kitâbü ihyâi'l-mevât
Kitâbü's-şehâdât	Kitâbü's-şerike	Kitâbü's-şirb
Kitâbü'r-rucû' ani's-şehâde	Kitâbü'l-mudârebe	Kitâbü'l-muzare'a
Kitâbü'd-da'va	Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'l-musâkât
Kitâbü'l-ikrar	Kitâbü'r-rehn	Kitâbü'n-nikâh
Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-müzâraa	Kitâbü'r-radâ'
Kitâbü'l-kefâle	Kitâbü'l-muamele	Kitâbü't-talâk
Kitâbü's-sulh	Kitâbü's-şirb	Kitâbü'l-'itk
Kitâbü'r-rehn	Kitâbü'l-arâzi	Kitâbü'l-mükâteb
Kitâbü'l-mudarebe	Kitâbü'l-mefkud	Kitâbü'l-velâ
Kitâbü'l-muzaraa	Kitâbü'l-lakît	Kitâbü'l-eymân
Kitâbü's-şirb	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-hudûd
Kitâbü'l-eşribe	Kitâbü'l-ibâk	Kitâbü'l-eşribe
Kitâbü'l-ikrah	Kitâbü's-sibâk	Kitâbü's-serika
Kitâbü'l-hacr	Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü's-siyer
Kitâbü'l-me'zûni'l-kebîr	Kitâbü'l-'âriye	Kitâbü'l-kerahiye
Kitâbü'd-diyât	Kitâbü'l-vakf ve's-sadaka	Kitâbü's-sayd
Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'd-da'vâ	Kitâbü'z-zebâih
Kitâbü'l-ma'âkıl	Kitâbü's-şehâde	Kitâbü'l-udhiye
Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü'r-rücû' ani's-şehâde	Kitâbü'l-cinâyât
Kitâbü'l-ayn ve'd-deyn ⁴⁸	Kitâbü' âdâbi'l-kadi	Kitâbü'd-diyât
Kitâbü'l-'itk fi'l-merad	Kitâbü'l-kısmie	Kitâbü'l-vesâyâ
Kitâbü'd-devr	Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-ferâiz
Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü's-serika	
	Kitâbü kuttâi't-tarîk	
	Kitâbü's-siyer	
	Kitâbü'l-gasb	
	Kitâbü'l-hacr ve'l-habs	
	Kitâbü'l-ikrah	
	Kitâbü'l-me'zûn	
	Kitâbü'l-ikrâr	
	Kitâbü'l-cinâyât	

⁴⁸ Konu itibariyle vasiyetin devamı olan bu bölümü Şeybânî'nin Hasan b. Ziyâd'tan istinsah ettiği belirtilmiştir. Muhtemelen bu nedenle Serahsî kitabı adıyla müstakil bir bölüme konu yapmıştır.

Tablo-1: Hanefî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması		
Serahsî (483/1090), <i>el-Mebsût</i> ⁴⁵	Kâsânî (587/1191), <i>Bedâiu's-sanâi'</i>	Mevsilî (683/1284), <i>İhtiyâr</i> ⁴⁶
	Kitâbü'l-hunsa	
	Kitâbü'l-vesâyâ	
	Kitâbü'l-karz	

Tablo-2/a: Malikî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması	
Sahnûn (240/854), <i>Müdevvene</i>	
1. Kitâbü'l-vudû'	2. Kitâbü's-salâti'l-evvel
3. Kitâbü's-salâti's-sânî	4. Kitâbü'l-cenâiz
5. Kitâbü's-siyam	6. Kitâbü'l-i'tikâf bi-ğayri savm
7. Kitâbü'z-zekâti'l-evvel	8. Kitâbü'z-zekâti's-sânî
9. Kitâbü'l-hacci'l-evvel	10. Kitâbü'l-hacci's-sânî
11. Kitâbü'l-hacci's-sâlis	12. Kitâbü'l-cihâd
13. Kitâbü's-sayd	14. Kitâbü'z-zebâih
15. Kitâbü'd-dahâyâ	16. Kitâbü'l-akîka
17. Kitâbü'n-nüzûri'l-evvel	18. Kitâbü talâki's-sünne
19. Kitâbü'l-eyman bi't-talak	20. Kitâbü'n-nikâhi'l-evvel
21. Kitâbü'n-nikâhi's-sânî	22. Kitâbü'n-nikâhi's-sâlis
23. Kitâbü irhâi's-sütûr	24. Er-Ric'a
25. El-Mut'a	26. El-Hul'
27. Hidaneti'l-ümm	28. Kitâbü't-tahyîr ve't-temlik
29. Kitâbü'r-radâ'	30. Kitâbü'z-zihâr
31. Kitâbü'l-îlâ	32. Kitâbü'l-li'ân
33. Kitâbü'l-istibra	34. Kitâbü'l-'itki'l-evvel
35. Kitâbü'l-'itki's-sânî	36. Kitâbü'l-mükâteb
37. Kitâbü't-tedbîr	38. Kitâbü ümmehâti'l-evlâd
39. Kitâbü'l-velâ	40. Kitâbü'l-mevâris
41. Kitâbü's-sarf	42. Kitâbü's-selemi'l-evvel
43. Kitâbü's-selemi's-sânî	44. Kitâbü's-selemi's-sâlis
45. Kitâbü'l-âcâl	46. Kitâbü'l-büyûi'l-fâside
47. Kitâbü'l-beyyiayn bi'l-hiyâr	48. Kitâbü'l-murâbaha
49. Kitâbü'l-garar	50. Kitâbü'l-vekâlât
51. Kitâbü'l-'arâyâ	52. Kitâbü't-ticâre ila ardi'l-adüv
53. Kitâbü't-tedlîs bi'l-'uyûb	54. Kitâbü's-sulh
55. Kitâbü tadmîni's-sunnâ'	56. Kitâbü'l-cu'l ve'l-icâre
57. Kitâbü kirâi'r-ravâhil ve'd-devâb	58. Kitâbü kirâi'd-dûr ve'l-aradîn
59. Kitâbü'l-musâkat	60. Kitâbü'l-cevâih
61. Kitâbü's-şerike	62. Kitâbü'l-kirâd
63. Kitâbü'l-akdiye	64. Kitâbü'l-kadâ'
65. Kitâbü's-şehâdât	66. Kitâbü'd-da'vâ
67. Kitâbü'l-midyân	68. Kitâbü't-teflîs

Tablo-2/a: Malikî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması	
Sahnûn (240/854), Müdevvene	
69. Kitâbü'l-me'zûn lehu fi't-ticâre	70. Kitâbü'l-kefale ve'l-hamâle
71. Kitâbü'l-havâle	72. Kitâbü'r-rehn
73. Kitâbü'l-gasb	74. Kitâbü'l-istihkak
75. Kitâbü'ş-şu'fatî'l-evvel	76. Kitâbü'ş-şu'fatî's-sânî
77. Kitâbü'l-kismetî'l-ûlâ	78. Kitâbü'l-kismetî's-sânî
79. Kitâbü'l-vesâyâ'l-evvel	80. Kitâbü'l-vesâyâ's-sânî
81. Kitâbü'l-hibât	82. Kitâbü'l-hibe
83. Kitâbü'l-habs ve's-sadaka	84. Kitâbü's-sadaka
85. Kitâbü'l-vedîa	86. Kitâbü'l-âriye
87. Kitâbü'l-lukata ve'd-davâl	88. Kitâbü'l-âbık
89. Kitâbü harîmî'l-âbâr	90. Kitâbü'l-hudud fi'z-zina ve'l-kazf
91. Kitâbü'r-recm	92. Kitâbü'l-eşribe
93. Kitâbü's-serika	94. Kitâbü'l-muhârebîn
95. Kitâbü'l-cirâhât	96. Kitâbü'l-cinâyât
97. Kitâbü'd-diyât	

Tablo-2/b: Malikî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması	
İbnü'l-Cellâb (378/988), <i>et-Tefrî</i> ⁴⁹	İbn Cüzey(741/1340), <i>Kavânîm</i> ⁵⁰
1. Kitâbü't-tahâret	Kısım: İbâdât
2. Kitâbü's-salât	1. Kitâbü't-tahâret
3. Kitâbü'z-zekât	2. Kitâbü's-salât
4. Kitâbü's-siyam	3. Kitâbü'l-cenâiz
5. Kitâbü'l-hac	4. Kitâbü'z-zekât
6. Kitâbü'l-cihâd	5. Kitâbü's-siyam ve'l-itikaf
7. Kitâbü'l-cenâiz	6. Kitâbü'l-hac
8. Kitâbü'n-nüzûr ve'l-eymân	7. Kitâbü'l-cihâd
9. Kitâbü'l-edâhî	8. Kitâbü'l-eymân ve'n-nüzûr
10. Kitâbü'l-akika	9. Kitâbü'l-etime ve'l-eşribe ve's-sayd ve'z-zebaih
11. Kitâbü's-sayd	10. Kitâbü'd-dehaya ve'l-akika ve'l-hitan
12. Kitâbü'z-zebaih	Kısım: Muâmelât
13. Kitâbü'l-et'ime	1. Kitâbü'n-nikâh
14. Kitâbü'l-eşribe	2. Kitâbü't-talak
15. Kitâbü ümmehâtî'l-evlâd	3. Kitâbü'l-buyû'
16. Kitâbü't-tedbîr	4. Kitâb fi'l-ukûdi'l-müşakile li'l-buyû' ⁵¹

⁴⁹ İbnü'l-Cellâb el-Basrî, Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. el-Huseyn (378/988), *et-Tefrî* (thk. Hüseyin b. Sâlim ed-Dehmânî), Beyrut 1987.

⁵⁰ Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey (741/1340), *el-Kavânîmu'l-fikhiyye*, Tunus 1982, s. 10. Kitabını iki ana kısma ayırmış, her kısımda on kitab, her kitapta 10 bab, toplam 200 bab ve bir hatimeden oluşturmuştur.

Tablo-2/b: Malikî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması	
İbnü'l-Cellâb (378/988), <i>et-Tefrî</i> ⁴⁹	İbn Cüzey(741/1340), <i>Kavânîm</i> ⁵⁰
17. Kitâbü'l-mükâteb	5. Kitâb fi'l-akdiye ve's-şehadat
18. Kitâbü'l-ıtk	6. Kitâb fi'l-ebvabi'l-müşakile li'l-akdiye ⁵²
19. Kitâbü'n-nikâh	7. Kitâb fi'd-dimâ ve'l-hudûd
20. Kitâbü't-talak	8. Kitâb fi'l-hibat ve'l-ahbas ve ma şakelaha ⁵³
21. Kitâbü'l-büyü ⁵⁴	9. Kitâbü'l-ıtk
22. Kitâbü'l-icâre	10. Kitâbü'l-ferâiz ve'l-vesaya
23. Kitâbü'l-kırâd	Hâtime: El-kitâbü'l-câmi ve huve yeştemilu ala ilm ve amel ⁵⁵
24. Kitâbü'l-müsâkat	
25. Kitâbü's-şerike	
26. Kitâbü'l-cirâh ve'd-diyât	
27. Kitâbü'l-hudûd ⁵⁶	
28. Kitâbü'l-akdiye	
29. Kitâbü'l-ferâiz	
30. Kitâbü'l-câmi	

Tablo-3: Şafî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması		
Muzeni (264/878)'nin <i>Muhtasar</i> 'i ⁵⁷	Mehâmîlî (415/1024), <i>Lübâb</i> ⁵⁸	Gazali (505/1111), <i>Vecîz</i>
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü't-tahâre	Kitâbü't-tahâre
Kitâbü's-salât	Kitâbü's-salât	Kitâbü't-teyemmüm
Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'l-hayz

⁵¹ İcare, cu'l, kira, musâkat, muzâra, muğarasa, kırâd, şerîke, kısme, şuf'a, silf, kazâ ve'l-iktizâ, me'zûn, ticâre ila ardi'l-harb, mukassa.

⁵² İkrar, teflis, hacr, rehin, hamâle, havale, vekâle, gasb, taaddî, istihkak, mucibatü'd-daman, sulh, ahkâmü'l-aradin, merafik, lukata ve lakit.

⁵³ Hibe, vakıf, umra, rukba, minha, âriyye, âriye, vedîa.

⁵⁴ Bu bölümde her birine birer bab tahsis ederek şu konuları işliyor: Fadl ve nesie, cüzâf ve mekil satışı, gıdanın kabz edilmeden satışı, selem, karz, dalında meyve ve sebze satışı, üzerinde meyve bulunan ağaçların satışı, arâyâ satışı, ürünlerde cevaih meselesi, sarf, urûz ve hayvan satışı, âcâl (vadeli) satışlar, müzâbene, mülânese ve münâbese satışları, garar satışı, sevm ve neceş satışı, Pazar dışında malî karşılama, tes'îr ve ihtikâr, urbân, düyûn satışı, nitelikleri belirtilerek yapılan satış, muhayyerlik içeren satış, ayıplar, fasid bey', murâbaha satışı.

⁵⁵ Helaller ve haramlar.

⁵⁶ Zina, kazf, şârib, serika, mürted, muhâribe hadlerini birer bâb altında işlemektedir.

⁵⁷ Ebû İbrahim İsmail b. Yahya el-Muzeni (264/878), *el-Muhtasar*, Beyrut 1998. *Muhtasar*'da yer alan yukardaki başlıkların bir kısmında kitab, bir kısmında ise bâb adı yer almaktadır; fakat müs-takil birer başlık olmaları hasebiyle tamamı kitab olarak gösterilmiştir.

⁵⁸ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Mehâmîlî (415/1024), *el-Lübâb fi fikhî's-şafî* (thk. Abdulkerim b. Suneytân el-Amrî), Medine 1416.

Tablo-3: Şafii Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması

Muzeni (264/878)'nin <i>Muhtasar</i> ⁵⁷	Mehâmilî (415/1024), <i>Lübâb</i> ⁵⁸	Gazali (505/1111), <i>Vecîz</i>
Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-siyâm	Kitâbü's-salât ⁵⁹
Kitâbü's-siyâm	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'z-zekât
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-büyü'	Kitâbü's-siyâm
Kitâbü'l-bey'	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-i'tikâf
Bâbü's-selem	Bâbü'l-havâle	Kitâbü'l-hac
Bâbü'r-rehn	Bâbü'l-vasiyye	Kitâbü'l-bey'
Kitâbü't-teflis	Kitâbü'l-müzaraa	Kitâbü's-selem ve'l-karz
Bâbü'l-hacr	Bâbü'l-musakat	Kitâbü'r-rehn
Bâbü's-sulh	Bâbü'l-icâre	Kitâbü't-teflis
Bâbü'l-havâle	Bâbü'l-âriye	Kitâbü'l-hacr
Bâbü'l-kefâle	Bâbü'l-vedîa	Kitâbü'n-nikâh
Bâbü'ş-şerike	Bâbü'l-mudarebe	Kitâbü's-sadâk
Kitâbü'l-vekâle	Bâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-kasm ve'n-nüşûz
Kitâbü'l-ikrâr	Bâbü'ş-şerike	Kitâbü'l-hul'
Kitâbü'l-âriye	Bâbü'l-hibe	Kitâbü't-talak
Kitâbü'l-ğasb	Bâbü'd-damân	Kitâbü'r-ric'a
Şuf'a	Bâbü'r-rehn	Kitâbü'l-îlâ'
Kırâd	Bâbü'l-kitâbe	Kitâbü'z-zihâr
Musakat	Bâbü'l-ikrâr	Kitâbü'l-keffârât
Kitâbü'ş-şart fi'r-rakîk yeşterituhu'l-musâki	Bâbü'ş-şuf'a	Kitâbü'l-li'an
İcâre	Bâbü'l-ğasb	Kitâbü'l-'idde
Müzaraa	Bâbü'l-madmûnât	Kitâbü'r-radâ'
Kitâbü'ihyâi'l-mevât	Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü'n-nefekât
Kitâbü'l-atâya ve's-sadakât ve'l-habs	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-cirâh
Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-âcâl	Kitâbü'd-diyât
Ferâiz	Bâbü'l-hacr	Kitâbü'da'va'd-dem
Kitâbü'l-vesâyâ	Bâbü'l-iflas	Kitâbü'l-cinâyât
Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'l-vakf	Kitâbü's-sulh
Kitâbü'kasmî'l-fey' ve'l- ğenâim	Bâbü'ihyâi'l-mevât	Kitâbü'l-havâle
Kitâbü's-sadakât	Bâbü'l-himâ	Kitâbü'd-damân
Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'ş-şerike
Kitâbü'l-hul'	Kitâbü'l-hul'	Kitâbü'l-vekâle
Kitâbü't-talak	Kitâbü't-talak	Kitâbü'l-ikrar

⁵⁹ Bağımsız başlıklar halinde zikredilse de hepsi namazla ilgili olduğu için şu başlıkları listeden çıkardım: Kitâbü's-salât bi'l-cemâa, Kitâbü salâti'l-müsafirîn, Kitâbü'l-cumua, Kitâbü salâti'l-havf, Kitâbü salâti'l-'ideyn, Kitâbü salâti'l-husûf, Kitâbü salâti'l-istiska, Kitâbü salâti'l-cenâiz.

Tablo-3: Şafii Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması		
Muzeni (264/878)'nin Muhtasar'ı ⁵⁷	Mehâmilî (415/1024), Lübab ⁵⁸	Gazali (505/1111), Vecîz
Ric'a	Kitâbü'r-ric'a	Kitâbü'l-âriye
Îlâ'	Kitâbü'l-îlâ'	Kitâbü'l-gasb
Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'ş-şuf'a
Li'ân	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü'l-kirâd
Kitâbü'l-'ided	Kitâbü'l-'idde	Kitâbü'l-müsâkat
Radâ'	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'l-icâre
Kitâbü'l-katl	Kitâbü'n-nefekat	Kitâbü'l-cu'âle
Kitâbü'l-kasame	Kitâbü'l-hidane	Kitâbü' ihyâi'l-mevât
Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'l-vakf
Kitâbü's-serika	Kitâbü'd-diyât	Kitâbü'l-hibe
Kitâbü sülü'l-fahl	Bâbü ahkâmi's-sâhir	Kitâbü'l-lukata
Kitâbü's-siyer	Bâbü ahkâmi'l-mürted	Kitâbü'l-lakât
Kitâbü'l-cizye	Bâbü ahkâmi's-sekran	Kitâbü'l-ferâiz
Kitâbü's-sayd ve'z-zebaih	Bâbü'l-ikrâh	Kitâbü'l-vesâyâ
Kitâbü'd-dehâyâ	Bâbü'l-cihâd	Kitâbü'l-vedîa
Kitâbü's-sebk ve'r-remy	Kitâbü's-siyer	Kitâbü kasmî'l-fey ve'l-ganaim
Eymân ve'n-nüzûr	Bâbü'l-cizye	Kitâbü kasmî's-sadakat
Kitâbü edebî'l-kadi		Kitâbü mücebâti'd-daman
Eş-Şehâdât		Kitâbü's-siyer
Ed-Da'vâ ve'l-beyyinât		Kitâbü akdî'l-cizye ve'l-muhadene
'Itk		Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih
Müdebber		Kitâbü'd-dahâyâ
Mükâteb		Kitâbü'l-et'ime
Kitâbü 'itki ümmehâti'l-evlâd		Kitâbü's-sebk ve'r-remy
		Kitâbü'l-eymân
		Kitâbü'n-nüzûr
		Kitâbü edebî'l-kadi
		Kitâbü'ş-şehâdât
		Kitâbü'd-de'âvî ve'l-beyyinât
		Kitâbü'l-'itk
		Kitâbü't-tedbîr
		Kitâbü'l-kitâbe
		Kitâbü 'itki ümmehati'l-evlâd

Tablo-4: Hanbelî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması

İbn Kudame (620/1223), <i>Muğni</i> ⁶⁰	Merdâvî (885/1480), <i>İnsâf</i> ⁶¹	Buhûtî (1051/1641), <i>Keşşaf</i> ⁶²
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü't-tahâre	Kitâbü't-tahâre
Kitâbü's-salât ⁶³	Kitâbü's-salât	Kitâbü's-salât
Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü'l-cenâiz
Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'z-zekât
Kitâbü's-siyâm	Kitâbü's-siyâm	Kitâbü's-siyâm
Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-hac
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-menâsik	Kitâbü'l-cihâd
Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'l-bey'
Bâbü'r-ribâ ve's-sarf	Kitâbü'l-bey'	Bâbü's-selem
Bâbü's-selem	Bâbü'r-ribâ ve's-sarf	Bâbü'l-karz
Bâbü'l-karz	Bâbü's-selem	Bâbü'r-rehn
Kitâbü'r-rehn	Bâbü'l-karz	Bâbü'd-damân
Kitâbü'l-müflis	Bâbü'r-rehn	Bâbü'l-havâle
Kitâbü'l-hacr	Bâbü'd-damân	Bâbü's-sulh
Kitâbü's-sulh	Bâbü'l-havâle	Bâbü'l-hacr
Kitâbü'l-havâle ve'd-damân	Bâbü's-sulh	Bâbü'l-vekâle
Kitâbü's-şerike	Kitâbü'l-hacr	Kitâbü's-şerike
Kitâbü'l-vekâle	Bâbü'l-vekâle	Bâbü'l-müsakat
Kitâbü'l-ikrar bi'l-hukûk	Kitâbü's-şerike	Bâbü'l-icâre
Kitâbü'l-âriye	Bâbü'l-icâre	Bâbü's-sebk ve'l-munâdale
Kitâbü'l-ğashb	Kitâbü'l-âriye	Bâbü'l-âriye
Kitâbü's-şuf'a	Kitâbü'l-ğashb	Bâbü'l-ğashb
Kitâbü'l-müsakat	Kitâbü's-şuf'a	Bâbü's-şuf'a
Bâbü'l-müzâraa	Bâbü'l-vedîa	Bâbü'l-vedîa
Kitâbü'l-icârât	Bâbü'ihyâ'l-mevât	Bâbü'ihyâ'l-mevât
Kitâbü'ihyâ'l-mevât	Bâbü'l-cu'âle	Bâbü'l-cu'âle
Kitâbü'l-vukûf ve'l-'atâyâ	Bâbü'l-lukata	Bâbü'l-lukata
Kitâbü'l-hibe ve'l-atiyye	Bâbü'l-lakît	Bâbü'l-lakîk
Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-vakf	Kitâbü'l-vakf

⁶⁰ Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudame (620/1223), *el-Muğni* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad 1999/1419, II, 669. el-Hirakî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yapılmış bir şerh olduğu için buradaki sıralama aynı zamanda daha erken bir döneme ait bir anlayışı da temsil eder.

⁶¹ Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman b. Ahmed Merdâvî (885/1480), *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-racih mine'l-hilâf ala mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel* (thk. Muhammed Hamid Fiki), Beyrut 1986/1406.

⁶² Mansur b. Yunus el-Buhûtî (1051/1641), *Keşşafü'l-kmâ' an metni'l-İknâ'* (thk. Muhammed Emin Dinnâvî), Beyrut 1997.

⁶³ Bundan sonra yer alan Kitâbü salâti'l-cum'a, Kitâbü salâti'l-havf, Kitâbü salâti'l-istiska başlıkları namazla ilgili oldukları için burada onlara yer verilmemiştir.

Tablo-4: Hanbelî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması

İbn Kudame (620/1223), <i>Muğni</i> ⁶⁰	Merdâvî (885/1480), <i>İnsâf</i> ⁶¹	Buhûtî (1051/1641), <i>Keşşaf</i> ⁶²
Kitâbü'l-lakît	Kitâbü'l-vesâyâ	Bâbü'l-hibe ve'l-atiyye
Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü'l-vesâyâ
Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü'l-ıtk	Kitâbü'l-ferâiz
Kitâbü'l-velâ'	Bâbü'l-kitâbe	Kitâbü'l-ıtk
Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'n-nikâh
Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü's-sadâk	Kitâbü's-sadâk
Kitâbü's-sadâk	Kitâbü'l-hul'	Bâbü'l-velîme
Kitâbü'l-velîme	Kitâbü't-talak	Bâbü 'uşreti'n-nisâ
Kitâbü 'uşreti'n-nisâ'	Bâbü'l-îlâ'	Bâbü'l-hul'
Kitâbü'l-hul'	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü't-talak
Kitâbü't-talak	Kitâbü'l-li'ân	Bâbü'l-îlâ'
Kitâbü'r-ric'a	Kitâbü'l-ided	Kitâbü'z-zihâr
Kitâbü'l-îlâ'	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'l-li'ân
Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'n-nefekat	Kitâbü'l-ided
Kitâbü'l-li'ân	Bâbü'l-hidâne	Kitâbü'r-radâ'
Kitâbü'l-ided	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'n-nefekat
Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'd-diyât	Bâbü'l-hidâne
Kitâbü'n-nefekat	Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-cinâyât
Kitâbü'l-cirâh	Kitâbü'l-et'ime	Kitâbü'd-diyât
Kitâbü'd-diyât	Kitâbü's-sayd	Kitâbü'l-hudûd
Kitâbü kıtali ehli'l-beğy	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-et'ime
Kitâbü'l-mürted	Kitâbü'l-kadâ'	Kitâbü's-sayd
Kitâbü'l-hudûd	Bâbü'l-kısme	Kitâbü'l-eymân ve keffârâtuhâ
Kitâbü kuttâi't-tarîk	Bâbü'd-de'avî ve'l-beyyinât	Bâbü'n-nezr
Kitâbü'l-eşribe	Kitâbü'ş-şehâdât	Kitâbü'l-kadâ' ve'l-fütyâ
Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'l-ikrâr	Bâbü'l-kısme
Kitâbü'l-cizye		Bâbü'd-de'avî ve'l-beyyinât
Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih		Kitâbü'ş-şehâdât
Kitâbü'l-edâhî		Kitâbü'l-ikrâr
Kitâbü's-sebk ve'r-remy		
Kitâbü'l-eymân		
Kitâbü'l-keffârât		
Kitâbü'l-kadâ'		
Kitâbü'l-kısme		
Kitâbü'ş-şehâdât		
Kitâbü'l-akdiye		

Tablo-4: Hanbelî Fürû' Eserlerinde Konu Sıralaması

İbn Kudame (620/1223), <i>Muğni</i> ⁶⁰	Merdâvî (885/1480), <i>İnsâf</i> ⁶¹	Buhûtî (1051/1641), <i>Keşşaf</i> ⁶²
Kitâbü'd-de'âvî ve'l-beyyinât		
Kitâbü'l-'itk		
Kitâbü't-tedbîr		
Kitâbü'l-mükâteb		
Kitâbü 'itki ümmehâti'l-evlâd		

Tablo-5: Dört Mezheb Karması Liste

Kâsânî (587/1191), <i>Bedâiü's-sanâi'</i>	İbn Rüşd (595/1198), <i>Bidâyetü'l-müctehid</i>	Gazali (505/1111), <i>Vecîz</i>	İbn Kudame (620/1223), <i>Muğni</i>
Kitâbü't-tahâret	Kitâbü't-tahâret mine'l-hades	Kitâbü't-tahâret	Kitâbü't-tahâre
Kitâbü's-salât	Kitâbü'l-vudû'	Kitâbü't-teyemmüm	Kitâbü's-salât ⁶⁴
Kitâbü'z-zekat	Kitâbü'l-ğusl	Kitâbü'l-hayz	Kitâbü'l-cenâiz
Kitâbü's-savm	Kitâbü't-teyemmüm	Kitâbü's-salât ⁶⁵	Kitâbü'z-zekât
Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü't-tahâre mine'n-neces	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-siyâm
Kitâbü'l-hac	Kitâbü's-salât	Kitâbü's-siyâm	Kitâbü'l-i'tikâf
Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü's-salati's-sânî	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-hac
Kitâbü'l-eymân	Kitâbü ahkâmi'l-meyyit	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-büyü'
Kitâbü't-talak	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'l-bey'	Bâbü'r-ribâ ve's-sarf
Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü zekâti'l-fitr	Kitâbü's-selem ve'l-karz	Bâbü's-selem
Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü's-siyâm	Kitâbü'r-rehn	Bâbü'l-karz
Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü's-siyâmi's-sânî	Kitâbü't-teflis	Kitâbü'r-rehn
Kitâbü'n-nafaka	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbü'l-hacr	Kitâbü'l-müflis
Kitâbü'l-hudâne	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-hacr
Kitâbü'l-i'tâk	Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü's-sadâk	Kitâbü's-sulh
Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-kasm ve'n-nüşûz	Kitâbü'l-havâle ve'd-damân
Kitâbü'l-istilâd	Kitâbü'n-nüzûr	Kitâbü'l-hul'	Kitâbü'ş-şerike
Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü'd-dehâyâ	Kitâbü't-talak	Kitâbü'l-vekâle
Kitâbü'l-velâ'	Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'r-ric'a	Kitâbü'l-ikrar bi'l-hukûk
Kitâbü'l-icâre	Kitâbü's-sayd	Kitâbü'l-ilâ'	Kitâbü'l-âriye
Kitâbü'l-istisnâ'	Kitâbü'l-akîka	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'l-ğasb
Kitâbü'ş-şüf'a	Kitâbü'l-et'ime ve'l-eşribe'	Kitâbü'l-keffârât	Kitâbü'ş-şüf'a
Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü'l-müsakat
Kitâbü'l-istiyâd	Kitâbü't-talak	Kitâbü'l-'idde	Bâbü'l-müzâraa
Kitâbü't-tadhiye	Kitâbü'l-ilâ'	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'l-icârât
Kitâbü'n-nezr	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'n-nefekat	Kitâbü ihyai'l-mevât
Kitâbü'l-keffârât	Kitâbü'l-li'ân	Kitâbü'l-cirâh	Kitâbü'l-vukuf ve'l-atâyâ
Kitâbü'l-eşribe	Kitâbü'l-ihdâd	Kitâbü'd-diyât	Kitâbü'l-hibe ve'l-atiiye
Kitâbü'l-istihsân	Kitâbü'l-büyü'	Kitâbü da'va'd-dem	Kitâbü'l-lukata

⁶⁴ Bundan sonra yer alan Kitâbü salâti'l-cum'a, Kitâbü salâti'l-havf, Kitâbü salâti'l-istiska başlıkları namazla ilgili oldukları için burada onlara yer verilmemiştir.

⁶⁵ Bağımsız başlıklar halinde zikredilse de hepsi namazla ilgili olduğu için şu başlıkları listeden çıkardık: Kitâbü's-salât bi'l-cemâa, Kitâbü salâti'l-müsafirîn, Kitâbü'l-cumua, Kitâbü salâti'l-havf, Kitâbü salâti'l-'ideyn, Kitâbü salâti'l-husuf, Kitâbü salâti'l-istiska, Kitâbü salâti'l-cenâiz.

Tablo-5: Dört Mezheb Karması Liste

Kâsânî (587/1191), <i>Bedâiu's-sanâi'</i>	İbn Rüşd (595/1198), <i>Bidâyetü'l-müctehid</i>	Gazalî (505/1111), <i>Vecîz</i>	İbn Kudame (620/1223), <i>Muğni</i>
Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü's-sarf	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'l-lakît
Kitâbü'l-kefâle	Kitâbü's-selem	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-vesâyâ
Kitâbü'l-havâle	Kitâbü beyi'l-hıyâr	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'l-ferâiz
Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü beyi'l-murabaha	Kitâbü'd-damân	Kitâbü'l-velâ'
Kitâbü's-sulh	Kitâbü beyi'l-ariyye	Kitâbü's-şerike	Kitâbü'l-vedîa
Kitâbü's-şerike	Kitâbü'l-icârât	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'n-nikâh
Kitâbü'l-mudârebe	Kitâbü'l-cu'l	Kitâbü'l-ikrar	Kitâbü's-sadâk
Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'l-krâd	Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-velîme
Kitâbü'r-rehn	Kitâbü'l-müsâkat	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü'ş-şerî' n-nisâ'
Kitâbü'l-müzâraa	Kitâbü's-şerike	Kitâbü's-şu'fa	Kitâbü'l-hul'
Kitâbü'l-muamele	Kitâbü's-şu'fa	Kitâbü'l-krâd	Kitâbü't-talak
Kitâbü's-şirb	Kitâbü'l-kısme	Kitâbü'l-müsâkat	Kitâbü'r-ric'a
Kitâbü'l-arâzî	Kitâbü'r-rühûn	Kitâbü'l-icâre	Kitâbü'l-ilâ'
Kitâbü'l-mefkud	Kitâbü'l-hacr	Kitâbü'l-cu'âle	Kitâbü'z-zihâr
Kitâbü'l-lakît	Kitâbü't-teflîs	Kitâbü'ihyâi'l-mevât	Kitâbü'l-li'ân
Kitâbü'l-lukata	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-vakf	Kitâbü'l-ided
Kitâbü'l-ibâk	Kitâbü'l-kefâle	Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'r-radâ'
Kitâbü's-sibâk	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'n-nefekat
Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-lakît	Kitâbü'l-cirâh
Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü'd-diyât
Kitâbü'l-vakf ve's-sadaka	Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü kitali ehli'l-beğy
Kitâbü'd-da'vâ	Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'l-mürted
Kitâbü's-şehâde	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü kasmî'l-fey ve'l-ganaim	Kitâbü'l-hudûd
Kitâbü'r-rücû' anî's-şehâde	Kitâbü'l-istihkak ve ahkamuhu	Kitâbü kasmî's-sadakat	Kitâbü kuttâi't-tarîk
Kitâbü âdâbi'l-kadi	Kitâbü'l-hibât	Kitâbü mücebâtî'd-daman	Kitâbü'l-eşribe
Kitâbü'l-kısme	Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü's-siyer	Kitâbü'l-cihâd
Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-ferâiz	Kitâbü akdi'l-cizye ve'l-muhadene	Kitâbü'l-cizye
Kitâbü's-serika	Kitâbü'l-'itk	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih
Kitâbü kuttâi't-tarîk	Kitâbü'l-kitâbe	Kitâbü'd-dahâyâ	Kitâbü'l-edâhî
Kitâbü's-siyer	Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-et'ime	Kitâbü's-sebk ve'r-remy
Kitâbü'l-ğasb	Kitâbü'ümmehâtî'l-evlâd	Kitâbü's-sebk ve'r-remy	Kitâbü'l-eymân
Kitâbü'l-hacr ve'l-habs	Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'l-keffârât
Kitâbü'l-ikrah	Kitâbü'l-kisâs	Kitâbü'n-nüzûr	Kitâbü'l-kadâ'
Kitâbü'l-me'zûn	Kitâbü'l-cirâh	Kitâbü edebi'l-kadi	Kitâbü'l-kısme
Kitâbü'l-ikrar	Kitâbü'd-diyât fi'n-nüfûs	Kitâbü's-şehâdât	Kitâbü's-şehâdât
Kitâbü'l-cinâyât	Kitâbü'd-diyât fi mâ düne'n-nefs	Kitâbü'd-de'âvî ve'l-beyyinât	Kitâbü'l-akdiye
Kitâbü'l-hunsa	Kitâbü'l-kasâme	Kitâbü'l-'itk	Kitâbü'd-de'âvî ve'l-beyyinât
Kitâbü'l-vesâyâ	Kitâbü'n fi ahkâmî'z-zunâh	Kitâbü't-tedbîr	Kitâbü'l-'itk
Kitâbü'l-karz	Kitâbü'l-kazf	Kitâbü'l-kitâbe	Kitâbü't-tedbîr
	Kitâbü's-serika	Kitâbü 'itki ümmehati'l-evlâd	Kitâbü'l-mükâteb
	Kitâbü'l-hurâbe		Kitâbü 'itki ümmehâtî'l-evlâd
	Kitâbü'l-akdiye		

Tablo-6: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	
Mecelle Esbâb-ı Mucibe Mazbatası	
Mukaddime	
Makale-i ula	İlm-i fıkhn ta'rif ve taksimi hakkında (1)
Makale-i sâni	Kavâid-i fikhiyye beyanındadır (2-100)
Birinci Kitap	Büyû' (101-403)
İkinci Kitap	İcârât (404-611)
Üçüncü Kitap	Kefâlet (612-672)
Dördüncü Kitap	Havâle (673-700)
Beşinci Kitap	Rehn (701-761)
Altıncı Kitap	Emânât (762-832)
Yedinci Kitap	Hibe (833-880)
Sekizinci Kitap	Gasp ve İtlâf (881-940)
Dokuzuncu Kitap	Hacr, İkrâh ve Şu'fa (941-1044)
Onuncu Kitap	Şirket (1045-1448)
Onbirinci Kitap	Vekâlet (1449-1530)
Onikinci Kitap	Sulh ve İbrâ (1531-1571)
Onüçüncü Kitap	İkrâr (1572-1612)
Ondördüncü Kitap	Da'vâ (1613-1675)
Onbeşinci Kitap	Beyyinât ve Tahlîf (1676-1783)
Onaltıncı Kitap	Kazâ (1784-1851)